

Al-Nakba (The Palestinian Catastrophe)

בני ברונר (בימוי), בני ברונר ו־ARTE (הפקה), בני מוריס (יועץ מדעי ומראיין),
יוסף רושליטץ (קריינות ועריכה), הולנד, 1997, 60 דקות.

הסרט אל־נכבה מציג את אירועי המלחמה בארץ בין השנים 1947–1949, ומבקש לבחון את סוגיית היווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים. הסרט מתמקד באירועים שהתרחשו בארבעה יישובים בארץ: חיפה, יפו, לוד־רמלה וזכריה (מושב הנמצא מדרום לבית שמש של היום). האירועים מוצגים מנקודת מבטם של המרוויינים – פליטים פלסטינים ויהודים שהשתתפו במלחמה. עוד משולבים בסרט, לצד הראיונות, דברי קריינות המתארים את מה שהתרחש בארץ באותן שנים. הסרט שואב את השראתו מספרו של בני מוריס (היועץ המדעי של הסרט) לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים: 1947–1949 (מוריס 1991). כמו הספר, גם הסרט מבקש להראות כי "בעיית הפליטים הפלסטינים היא יציר של מלחמה ולא פרי תכנון מוקדם יהודי או ערבי" (שם: 382).

דפוסי יציאת הערבים מן האזורים שהוחזקו בידי היהודים בתקופה שבין דצמבר 1947 ליולי 1949 תאמו את השינויים במהלך המלחמה ואת הנסיבות המשתנות בחלקי הארץ השונים. שחזור האירועים ביישובים חיפה, יפו, לוד־רמלה וזכריה נועד להמחיש את ההבדלים בין ההתרחשויות ואת מורכבות התופעה של יציאת הפלסטינים מן היישובים. כך, למשל, מבקש הסרט לעמוד על ההבדלים שבין יציאת האליטה הפלסטינית מיפו ומחיפה בתחילת המלחמה, בחודשים דצמבר 1947 עד ינואר 1948, לבין המנוסה ההמונית של ערביי חיפה ועכו באפריל ובראשית מאי 1948. עוד מנסה הסרט להראות כי מנוסת הערבים בחיפה הייתה שונה בתכלית מן המנוסה ביפו וששתיהן גם יחד נבדלו מיציאתם של ערביי לוד ורמלה ביולי 1948. ואולם, מעבר לדיון ההיסטורי במאפיינים המורכבים של הבריחה מנסה הסרט לענות על שאלה, שהתשובה עליה נתונה במחלוקת פוליטית בין ישראלים לפלסטינים, ואגב כך אף להכריע במחלוקת ההיסטוריוגרפית סביב סוגיה מרכזית זו.

טענתם הכללית של הפלסטינים היא, שהיהודים גירשו את ערביי פלסטין בהמוניהם, בכוונה תחילה ועל פי תכנון מוקדם שהיה חלק מתוכנית־על

מדינית-צבאית. לעומת זאת, עד לפני עשור בערך טענה הגרסה הישראלית הרשמית כי ערביי פלסטין נמלטו מרצונם החופשי או שנתבקשו לעשות כן בעידודם של מנהיגי מדינות ערב ומנהיגיהם המקומיים (שני 1959). בעקבות חשיפתו של חומר ארכיוני חדש הופיעו מחקרים כדוגמת ספרו של בני מוריס, שעוררו פולמוס אקדמי, פוליטי וכלל-ציבורי סביב שאלת היווצרותה של בעיית הפליטים וסביב סוגיות אחרות הקשורות למלחמה.¹ אותם היסטוריונים המכונים "חדשים", ובהם בני מוריס, אילן פפה, אבי שליים ואחרים, מטילים אחריות רבה יותר על ההנהגה הציונית בכל הנוגע לסוגיות שונות השנויות במחלוקת הקשורות למלחמת 1948, ובראש ובראשונה בנוגע לשאלת היווצרותה של בעיית הפליטים.² מול "ההיסטוריונים החדשים" ניצבים "ההיסטוריונים הישנים", שהבולט בהם הוא שבתאי טבת. אלה דבקים בגרסה הישראלית "הרשמית", המטילה את מרב האחריות לאירועי 1948 על הצד הערבי, ובעיקר על משפחות הנכבדים המקומיות ועל מנהיגי מדינות ערב (Teveth 1989).³ עם זאת, בין החוקרים המייצגים את הגרסה הישראלית "הרשמית" היו גם כאלה, כמו יהושע פורת ומאיר פעיל, ששינו את דעתם בנוגע לסוגיות שונות הקשורות למלחמת 1948 (Shlaim 1995).

בהקשר ההיסטורי מבקש הסרט לספק תשובה מאוזנת, עד כמה שניתן, לשאלת היווצרותה של בעיית הפליטים ולעזור בפתרון המחלוקת בנושא. רשימה זו מבקשת להראות כי הסרט נכשל בשני ממדים, המתודולוגי וההיסטורי. בממד המתודולוגי נכשל הסרט ביומרותו לאובייקטיביות, ובמדד ההיסטורי הוא נכשל להוכיח כי אופי המלחמה ומורכבותה היו הגורמים העיקריים שהולידו את בעיית הפליטים.

המדד המתודולוגי

ראשית, הכותר של הסרט אינו עומד במבחן האובייקטיביות. 'אל-נכבה' (אסון, קטסטרופה) הוא הכינוי שהעניקו הפלסטינים לאירועים שהתרחשו בין השנים 1947–1949, והוא מייצג את נקודת המבט שלהם. ואולם, באותה מידה שבה נתפסת מלחמת 1948 בתודעה הפלסטינית כמלחמה הרת אסון וקטסטרופלית, כך היא נתפסת בתודעה הציונית כמלחמת הקיום של היישוב היהודי בארץ. למעשה ניתן לבקר את הסרט באמצעות הטענות הביקורתיות של "ההיסטוריונים החדשים" עצמם על

1 לסקירה נרחבת על פולמוס זה ראה: Pappé 1988; Shlaim 1988, 1995.
 2 החלוקה החדה בין היסטוריונים "ישנים" ל"חדשים" היא לדעתי מיותרת ומעותת את המציאות, כיוון שאינה משקפת את המגוון הרחב של הדעות הרווחות בקרב ההיסטוריונים בנוגע לסוגיות הקשורות למלחמת 1948.
 3 ראה גם ביקורתו של טבת על ספרו של בני מוריס (Teveth 1990).

רשימות ביקורת

ההיסטוריוגרפיה הציונית הממסדית. זו האחרונה משתמשת, לטענתם, בטרמינולוגיה בעלת משמעויות אידיאולוגיות בהציגה אותה כטרמינולוגיה "מדעית" ו"אובייקטיבית" (פפה 1993). לדוגמא, השימוש במונח 'נכבה' ("אסון") הוא אידיאולוגי באותה מידה ומעיד כי יוצרי הסרט אימצו את עיקרי הנרטיב הפלסטיני בכל הנוגע להתרחשויות התקופה. אם אכן מטרת הסרט היתה להציג פרשנות אובייקטיבית, מן הראוי היה שיוצרי הסרט יגלו זהירות רבה יותר ויבחרו כותר נייטרלי, שאינו מביע תמיכה כזו או אחרת בשום צד.

בנוסף, הסרט מסתמך על ראיונות עם אנשי האצ"ל וההגנה, שנטלו חלק בקרבות ומעמיד מולם ראיונות עם פליטים פלסטינים. ואולם השימוש בראיונות עומד בניגוד מוחלט לגישתו המחקרית של מוריס להבנת האירועים בשנים 1947–1949, השוללת לחלוטין את השימוש בראיונות. כך כתב למשל מוריס בספרו:

לאחר מחשבה דקדקנית וממושכת החלטתי להימנע כמעט כליל מן השימוש בראיונות, עם יהודים או ערבים, כמקור של מידע. חונכתי לתת אמון במסמכים, ואף שמסמכים עלולים למסור מידע לא מדויק, לעוות את המציאות, להשמיט עובדות חשובות או אף לכזב, מנסיוני למדתי שסכנה זו אורבת שבעתיים לפתחם של ראיונות המתייחסים לאירועים שנויים במחלוקת שארעו לפני 40 שנה (מוריס 1991: 12).

ועוד כותב מוריס:

למדתי עד כמה מתאפיינים ראיונות כאלה בתעותי זיכרון, אם בשל הודקנותם של המרואיינים והזמן הרב שחלף מאז האירועים המדוברים, ואם בשל גישה בררנית, פרי חוכמה שלאחר מעשה, דעות קדומות, או השקפות ואינטרסים פוליטיים (שם: 12–13).

הפער המתודי הקיים בין הספר והסרט מעורר את החשד שהמדיום הקולנועי נוצל במקרה זה למטרות מניפולטיביות, שהרי ניתן להניח שקהל הצופים אינו מוסיף ברובו לקהילייה האקדמית המכירה את דרכי עבודתו של מוריס.

חשד נוסף למניפולציה עולה מאופן בחירת המרואיינים. בסרט מוצג ראיון שערך מוריס עם האינטלקטואל והפוליטיקאי הישראלי-פלסטיני עזמי בשארה, המציג את אירועי מלחמת 1948 מנקודת מבט פלסטינית. בשם האובייקטיביות ולשם האיזון ניתן היה לצפות שהסרט יציג מול בשארה אינטלקטואל ישראלי-יהודי, שיבחן את אירועי המלחמה מנקודת מבט ציונית. ואולם, דבר זה לא נעשה.

גם הקונטקסט הפוליטי שמציג הסרט כרקע להיווצרותה של בעיית הפליטים לוקה בחסר, וגם הוא אינו עומד במבחן האובייקטיביות. הרושם שיוצר הסרט הוא, שהאשמה

מיכאל ניזרי

להיווצרותה של בעיית הפליטים מוטלת כולה על ההנהגה הפוליטית הציונית ועל דוד בן-גוריון בראשה. כבר בתחילת הסרט מצטט מוריס את בן-גוריון, כמי שהכריז בפברואר 1948 כי בריחת תושבי הכפר הערבי לפתא מרמזת על הצפוי בחודשים הקרובים, דהיינו – גירוש האוכלוסייה הערבית. לדברי מוריס הוסיף בן-גוריון ואמר כי מה שקרה בליפתא עשוי להתרחש גם במקומות אחרים בארץ אם יחזיק היישוב היהודי מעמד. הרושם שעשוי להתקבל מדברים אלה הוא, שבידי בן-גוריון הייתה תכנית מוקדמת לגירוש הפלסטינים. הדברים עומדים בניגוד לתזה שהסרט (כמו גם הספר) מבקש להציג, ולפיה היווצרותה של בעיית הפליטים לא היתה פרי תכנון מוקדם של יהודים או של ערבים. שוב אנו נדרשים לפער שבין טיעוניו של מוריס בספר לבין טיעוניו בסרט, שהרי בספרו הדגיש הוא עצמו פעמים רבות כי הנהגת היישוב היהודי לא תכננה ולא הנהיגה מדיניות של טרנספר:

בחודשים אפריל-יוני לא נתקבלה, לא מצד גורמים פוליטיים ולא מצד המטה הכללי, החלטה "לגרש את הערבים" משטחי המדינה היהודית; לא היתה שום תוכנית מסוג זה; והעניין לא נידון מעולם במוסדות המדיניים העליונים (שם: 385).

בד בבד הסרט מעמעם את תפקידה של ההנהגה הערבית בארץ ומחוצה לה ביצירת בעיית הפליטים. כך, למשל, שולל הסרט את הטענה הציונית "הממסדית", לפיה אחד הגורמים המרכזיים לבריחה היו שידורי הרדיו בערבית שקראו לערבים לעזוב את ישוביהם, וטוען כי יש עדויות לכך שבמאי 1948 עודדו שידורים אלה את הערבים להישאר במקומם. ואולם, הוא אינו מזכיר כלל את אולת היד שהפגינו ההנהגה הפלסטינית המקומית, הוועד הערבי העליון ומנהיגי מדינות ערב עד לתקופה זו ואת הדוגמא השלילית שהפגינה ההנהגה הפלסטינית בבריחתה (גם עומי בשארה מתייחס בקצרה לאחריותם של מנהיגי מדינות ערב ליצירת הבעיה). גם בנושא זה יש פער בין טיעוניו של מוריס בספרו לטיעונים המוצגים בסרט, שכן בספר מטיל מוריס אחריות רבה יותר על ההנהגה הפוליטית הערבית בארץ ומחוצה לה בכל הנוגע להיווצרותה של בעיית הפליטים:

ההנהגה הערבית בארץ ישראל ומחוצה לה תרמה מן הסתם, שלא במתכוון, ליציאה ההמונית, מפאת היותה מפולגת ומפוצלת ובשל הימנעותה מנקיטת מדיניות ברורה ואחידה כלפי בעיית הפיגוי של אזרחים. היא לא נתנה לפלסטינים הנחיות עקיבות וחד משמעיות כיצד לנהוג ומתדל זה ניכר במיוחד באפריל, שהיה החודש המכריע מבחינת הפיגוי [...]. לא ניכרה שום יד מכוונת (שם: 386-387).

רשימות ביקורת

הסרט מרחיב רק באשר לתפקידה של ההנהגה הערבית המקומית בחיפה בפינוי העיר, אך אינו נוהג כך בחלקים הדנים במקומות האחרים. בנוגע ליפו, למשל, כותב מוריס בספרו: "יפו, יותר מכל עיר אחרת, היתה מאופיינת בחוסר האחדות בהנהגתה [...] עם מתקפת האצ"ל גברו חילוקי הדעות וחוסר התיאום בין גורמים אלה, ומנהיגיהם נמלטו על נפשם" (שם: 138). ואולם, חוסר המעש של מנהיגות זו והדוגמא השלילית שהפגינה אינם נדונים בסרט, למרות שאותה מנהיגות הביאה לדמורליזציה בקרב תושבי העיר ועודדה אותם לעזוב אותה.

אם אמנם ביקשו יוצרי הסרט להציג תמונה מאוזנת של הנסיבות הפוליטיות והחברתיות להיווצרות בעיית הפליטים, היה עליהם להדגיש את המדיניות הזהירה שנקטה ההנהגה הציונית כלפי האוכלוסייה הערבית, כמו גם את חוסר התפקוד והשאננות של ההנהגה הערבית בארץ ומחוצה לה עד לשלביה המתקדמים של המלחמה. כך לדעתי היה עולה בידם לבסס את הטענה כי לא היה כל תכנון מוקדם, יהודי או ערבי, שגרם להיווצרותה של בעיית הפליטים, וכי בעיה זו היא תוצר לוואי של המלחמה.

הממד ההיסטורי

בעיה נוספת הגורעת ממהימנותו של הסרט היא רדידותו. העדר התייחסות מפורטת לרקע ההיסטורי של המלחמה פוגם בטיעון המרכזי של הסרט לפיו בעיית הפליטים היא תוצר של אירועים שהתרחשו בעיצומה של המלחמה ונבעו ממנה ישירות ובעקיפין. עניין זה הוא בעל חשיבות רבה, שכן, כפי שמסביר מוריס בספרו, "אפילו כאשר תושביו של יישוב ערבי זה או אחר נצטוו לעזוב על ידי 'ההגנה' או צה"ל, הרי היציאה עצמה היתה במקרים רבים פרי של תהליך ממושך, ולא אירוע חד פעמי" (שם: 393). אם מטרתו של הסרט היא אכן להדגיש את השפעת המלחמה על היווצרותה של בעיית הפליטים, מן הראוי היה שיינתן בו ביטוי רב יותר למהלכיה, לאופיה ולמורכבותה. עם הסוגיות הרלוונטיות הראויות לדיון בהקשר זה ניתן למנות את ההתנגשויות המזוינות בין הכוחות הערביים המקומיים וצבאות ערב לבין כוחות היישוב היהודי, את התפקיד התודעתי שהיה לחששותיהם של היהודים משואה נוספת לנוכח איומיהם של מנהיגי מדינות ערב, את העובדה שהיישוב היהודי בארץ ראה את עצמו כמיעוט חלש לעומת האוכלוסייה הערבית בארץ ישראל ובמדינות ערב, ועוד. חשיבות רבה יש גם לרקע של מהלכי המלחמה בכל אזור ואזור. חשוב לציין, למשל, כי בחודשי המלחמה הראשונים סבלו תושביה הערביים של לוד מתנאים כלכליים קשים כמו עליית מחירים, אבטלה ולחץ שהפעילו עליהם הלוחמים הבלתי סדירים. מצוקת התושבים גברה באפריל 1948, כאשר הגיעו אליה פליטים רבים מיפו ומסביבתה. הללו

מיכאל ניזרי

הקימו מחנות זמניים בכל רחבי העיר, השרו על תושביה אווירת נכאים והפיצו בקרבם מחלות. גם עזיבת חלק מהמשפחות האמידות של העיר תרמה לירידת המורל (שם), כך שמצבם של תושבי העיר היה קשה ביותר. סוגיות אלו החשובות להבנת המורל הירוד של האוכלוסייה הערבית ולפגיעותה בעת המלחמה, כמעט שאינן נדונות בסרט. לסיכום, בשל הבעיות המתודולוגיות וההיסטוריות עליהן הצבעתי ברשימה זו דומה כי הסרט נכשל בנסיונו להראות כי מלחמת 1948, על אופיה ועל מורכבותה, היא שהביאה להיווצרותה של בעיית הפליטים.

מיכאל ניזרי

ביבליוגרפיה

- מוריס, בני, 1991. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל-אביב.
פפה, אילן, 1993. "ההיסטוריה החדשה של מלחמת 1948", תיאוריה וביקורת 3: 99-114.
שני, ישראל, 1959. תולדות מלחמת הקוממיות, תל-אביב.
- Pappé, Ilan, 1988. *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1948-51*, London.
- Shlaim, Avi, 1988. *Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement and the Partition of Palestine*, Oxford.
- Shlaim, Avi, 1995. "The Debate About 1948," *International Journal of Middle East Studies* 27: 287-304.
- Teveth, Shabtai, 1989. "Charging Israel With Origin Sin," *Commentary* 33 (September): 24-33.
- Teveth, Shabtai, 1990. "The Palestinian Refugees Problem and its Origins," *Middle Eastern Studies* 26, 2: 214-249.